

ПРЕГЛЕД / ОБЗОРИ И РЕЦЕНЗИИ / SURVEY AND BOOK REVIEWS

Мая Иванова (София, България)

В ПАМЕТ НА ЛИЛЯНА ГРАШЕВА (6 ДЕКЕМВРИ 1936 – 4 НОЕМВРИ 2021)

На 4 ноември 2021 г. си отиде от нас Лиляна Грашева-Сарамандова. Името ѝ бе познато във филологическата ни колегия – то беше гарант за висок професионализъм, безкомпромисна честност пред научната истина и топла хармоничност в човешките взаимоотношения. Л. Грашева обичаше да работи съсредоточено, но не обичаше да застава излишно в светлините на прожекторите. Това не ѝ пречеше да е винаги активна в изказванията си на научни съвети, научни форуми и научни обсъждания на подготвяни за защита или издаване трудове. Рядко позволяваше личността ѝ да се превърне в център на внимание и се противопоставяше на идеята да се говори и пише за нея дори по повод на юбилейните ѝ годишнини. В качество то си на редактор на Кирило-Методиевската енциклопедия беше категорична, че не е заслужила самостоятелна биографична рубрика на нейните страници. Имаше високи изисквания, но най-строгите мерки винаги е поставяла пред самата себе си. Написаното за нея приживе не беше много, но бе проникновено и от сърце¹. В същото време ра-

Николова, Ю. *Похвално слово за първия преподавател по старобългарска литература в Пловдивския университет (Юбилейно)*. – Пловдивски университет. Издание за образование, наука и култура, 30, № 1–2 (416–417), 22 февр. 2012, с. 4–5; *Грашева, Лиляна Борисова (6.12.1936, София)*. – В: 60 години Институт за литература. Юбилеен сборник. 1948–2008. София, 2009, с. 340–343; *Грашева, Лиляна Борисова*. – В: Кацунов, В., Дж. Иванова, Цв. Величкова. *Жените в историята на академичната наука в България (Хабилитираните жени в БАН)*. София, 2018, с. 83.

¹ Стойкова, А. *За Лиляна Грашева*. – *Palaeobulgarica*, 21 (1997), № 4, с. 113–119;

ботата ѝ будеше респект и бе оценена с три високи държавни и академични награди: орден „Кирил и Методий“ II степен (1985), Юбилеен медал „1100 години от смъртта на Методий“ (1985) и почетен знак на БАН „Проф. Марин Дринов“ (2004).

Следващите страници са само опит да съберем паметта си за нея и да обрисуваме нейния портрет като човек и професионалист с желанието да съхраним присъщата ѝ ведрина, съпричастност и душевна щедрост.

Лиляна Борисова Грашева е родена на 6 декември 1936 г. в град София. Средното си образование завършва през 1954 г. и в същата година започва да следва българска филология в Софийския университет. Дипломира се с отличен успех през 1959 г. и две години учителства в Благоевград, период, в който сътрудничи и на редакцията на вестник „Пиринско дело“. Следваща крачка в професионалното ѝ развитие е редовната аспирантура² по стара българска литература. Под научното ръководство на акад. Петър Динеков Л. Грашева разработва кандидатска дисертация на тема „Художествени особености на старобългарската литература (IX–XVI век)“ и успешно я защитава през 1969 г. През октомври същата година д-р Л. Грашева е назначена за научен сътрудник в секция „Българска литература до Освобождението“ в Института за литература на Българската академия на науките: н.с. II ст. – 1969, н.с. I ст. – 1974, и ст.н.с. II ст. – 1985 г. От 1989 г. продължава работа в новосъздадената секция „Стара българска литература (до края на XVII в.)“. В

² Всички научни степени и длъжности са отбелязани с нормативната си номенклатура, актуална за съответното време.

Института за литература преминава целият професионален път на Л. Грашева, като научните ѝ интереси без отклонение са насочени към една конкретна област – старата българска литература.

Защитената в самия край на 60-те години на XX в. дисертация засяга аспекти, които дотогава не са разработвани с оглед на българската литература – теоретичните основи на изследванията на старата българска книжнина; различията между средновековната и новата ни литература; творческия облик на средновековния български писател. Това, към което се стреми Л. Грашева, е да уплътни теоретичните си наблюдения с конкретни примери. Тя старателно проучва съществуващите теоретични научни изследвания по медиевистика, като си поставя за цел да усвои постигнатото в европейската наука с цел да го приложи спрямо средновековната българска литература. И успява на този фон да изведе на преден план индивидуалните особености на литературното ни наследство от края на IX до средата на XVI в. В рецензията за конкурса на Л. Грашева за ст.н.с. II ст. през 1985 г. акад. Динеков пише следното: „Съжалявам, че не настоях по-енергично този труд да бъде публикуван изцяло, в отделна книга – така щеше да бъде оценен по-добре и щеше да изиграе по-голяма роля в развитието на нашата литературоведска мисъл. Трудът и сега не е загубил своята стойност; може да се помисли за неговото издаване. Той представява истинско въведение в изучаването на старобългарската литература, дълбоко проникване в нейния художествен свят. Грашева, както цялата наша наука в онзи момент, търсеше нов път към средновековната ни култура и литература. Става дума за художествен свят, към който трябва да се наме-

ри ключ⁴³. Погледнато в ретроспекция, може да се каже, че теоретичните проблеми на старата ни литература са изследователска задача и на част от следващите поколения български учени – достатъчно е да споменем двете книги на Красимир Станчев, издадени през 80-те години на ХХ в.⁴⁴, но ако трудът на Л. Грашева е бил отпечатан след неговата защита, ясно бихме видели процесите в българската медиевистика, за които пише П. Динев, в тяхната историческа последователност.

Публикуваните статии на Л. Грашева по темата на дисертацията ѝ остават затворени по страниците на периодичните научни издания от 60-те години. Това са: „Към въпроса за творческия облик на българския писател“⁴⁵; „За старобългарската литературно-теоретическа мисъл“⁴⁶; „Някои изобразителни принципи в похвалните слова на Климент

Охридски“⁴⁷; „Старобългарската белетристика“⁴⁸; „В света на средновековната фантастика. Бележки за апокрифната литература“⁴⁹. Те показват способността на Л. Грашева да синтезира теоретичното познание в стройна аналитична парадигма, както и уменията ѝ да отличи жанровите особености на средновековната ни литература и да открие художествените средства, с които идеите на епохата са били постигнати от българските писатели. Не на последно място бих искала да обърна внимание и на богатия, добре модулиран научен език на Л. Грашева, без излишен есеистичен патос, но и без схематизъм – това са отличителните белези на всичко, написано от нея през това и през следващите десетилетия.

В същия период Л. Грашева започва да натрупва и библиографски опит. С честването на 1050-годишнината от успението на св. Климент Охридски за първи път се слага началото на създаване на библиографии, свързани конкретно с този старобългарски писател, и Л. Грашева има своя принос на това поле с подготовката на „Литература върху Климент Охридски (1945–юни 1966)“, поместена в цитирания тук в бел. 7 юбилеен сборник на с. 439–446. Прецизността ѝ в този тип работа ще се усъвършенства през годините.

Определено може да се каже, че и след защитата на дисертацията си Л. Грашева продължава да се интересува от актуалните дискуссионни теоретични въпроси. Свързани с тях са две нейни публикации. Първата излиза под заглавие

³ Д и н е в, П. *Рецензия за к.ф.н. Лиляна Борисова Грашева, участничка в конкурса за ст.н.с. II ст. по старобългарска литература в Института за литература при БАН от 7 юни 1985 г.* (машинопис). Вж. ЦДА–София, ф. 1987К, оп. 1, а.е. 1401, л. 3–4.

⁴ С т а н ч е в, Кр. *Поетика на старобългарската литература (основни принципи и проблеми)*. София, 1982 (с рецензент Лиляна Грашева); С т а н ч е в, Кр. *Стилистика и жанрове на старобългарската литература*. София, 1985 (2. изд. 1995). В тази посока бяха насочени и някои от първите разработки на представителите на следващите поколения в българската наука – например тези на Валентина Измирлиева.

⁵ Литературна мисъл, 8 (1964), № 5, с. 45–66.

⁶ Известия на Института за литература (В чест на чл.-кор. Георги Цанев по случай седемдесетгодишнината му), 18–19 (1966), с. 261–277.

⁷ Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 г. от смъртта му. София, 1966, с. 267–278.

⁸ Септември, 1967, № 3, с. 220–232.

⁹ Септември, 1968, № 10, с. 225–238.

„Старославянските литератури в ново осветление“¹⁰ и се вписва в обсъждането на конгресния доклад на акад. Д. С. Лихачов¹¹, документирано на страниците на българското списание „Литературна мисъл“ между 1969 и 1970 г. в раздела „Разговор за старобългарската литература“. Нямам за цел да се връщам към тази добре позната дискусия и към становищата на учени като Иван Дуйчев, Куйо Куев, Донка Петканова и др., позицията на Л. Грашева също ще резюмирам накратко: в единството на своеобразната система на славянските литератури Лихачов отделя заслуженото пионерско място на старата българска литература; в тази система ученият търси конкретните явления, а не конкретните факти, и остава в границите на по-общите формулировки; концепцията му има теоретичен характер и се отличава като подход към славянските литератури от всички значителни публикации до момента; отличава се и с нова терминология, която изисква време, за да бъде осмислена (като например термина *култура/литература-посредница*); тази терминология цели да представи ясно жанровото и тематичното богатство на средновековната книжнина, без към него да се прилагат съвременните гледни точки за литература¹². Силно впечатление правят размислите на Л. Грашева за пътищата, по които теоретичните постановки могат да бъдат

¹⁰ Литературна мисъл, 11 (1969), № 3, с. 62–71.

¹¹ Д. С. Лихачов изнася доклада си „Древнеславянские литературы как система“ на Шестия международен конгрес на славистите в Прага през 1968 г., същият е публикуван на български език в „Литературна мисъл“, 13 (1969), № 1, с. 3–38.

¹² По-подробно вж. у Стойкова, А. *За Лиляна Грашева...*, с. 115–116.

разгърнати, за да се видят и вземат под внимание: зараждането и развитието на словесното майсторство в различните славянски литератури; отделните стъпки в овладяването на писменото изкуство; често срещаните непълноти в хронологическата и жанровата картина на средновековните славянски литератури. Още тогава младата българска изследователка е наясно, че този тип проучвания „биха погълнали научните усилия на голям брой специалисти, на най-добрите сили на повече от едно поколение слависти. В тяхната изследователска насоченост непременно трябва да се съчетават по-общата литературно-историческа осведоменост със специалните текстологически познания и, разбира се, с усета към художествената специфика на средновековните литературни явления“¹³. Като цяло дискусиата завършва с обобщителните статии на акад. П. Динеков „Старобългарската литература – наша гордост и наша тревога“ и на акад. Д. С. Лихачов „Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература“¹⁴. И двамата поотделно се спират на написаното от Л. Грашева, цитирайки нейните наблюдения и изводи¹⁵. Години по-късно П. Динеков ще потвърди мнението си за позициите на Л. Грашева по дискусиата: „Статията на Грашева е може би най-задълбоченият анализ на мислите, изразени в доклада на Лихачов. Тя вниква дълбоко в цяла редица проблеми на сравнителното ли-

¹³ Грашева, Л. *Старославянските литератури в ново осветление...*, с. 70.

¹⁴ Литературна мисъл, 14, 1970, № 2, с. 51–72, 73–85.

¹⁵ В цитираната статия на П. Динеков – на с. 53, 60 и в цитираната статия на Д. С. Лихачов – на с. 84.

тературознание, разкрива теоретичната същност на възгледите на Лихачов и посочва тяхното значение, но същевременно ги интерпретира критично, като изтъква голямата сложност на литературно-историческите процеси¹⁶. Самата Л. Грашева три години след дискусията ще напише следното в писмо до П. Динеков, изпратено от Ленинград: „Имах много съдържателен разговор с А. Н. Робинсон. Приятно ми беше да чуя колко много Ви ценя и изпитах неудобство и притеснение от отношението му към дискусията в „Лит. мисъл“. Но за това ще говорим в София“¹⁷.

Също породена от дискусия е втората спомената статия на Л. Грашева „Реалистичните елементи“ и естетическата стойност на старобългарската литература¹⁸. Поставянето на „реалистични елементи“ в кавички показва, от една страна, обекта на обсъждане, а от друга – дистанцирането на изследователката от тази постановка, съотнесена към средновековните литератури¹⁹.

В началото на 70-те години Л. Грашева насочва вниманието си върху темата за Константин Преславски. Интересните моменти, свързани с нея, както и някои публикации трябва да бъдат отбелязани в този обзорен материал. През 1971 г. Л. Грашева е на няколко месеца изследователски престой в Москва и Ленинград (Санкт Петербург). Оттам тя пише на П. Динеков за своята работа и тъй като написаното от нея е показва-

телно за изследователската ѝ нагласа и за начина ѝ на работа, ще си позволя да го цитирам частично:

[...] Още с първите посещения в Ленинската библиотека попаднах в едно от любимите си състояния – на съсредоточеност и експедитивност. За разлика от друг път обаче бяха налице и доста емоции. Мисля, че имах основание за това и ще можете да ме разберете. Архивът на Ундолски, общуването с автентичните документи около работата му с Константин Преславски и изобщо със старобългарската литература, преписката му с Боянски, Погодин, Викторов, Григорович, някои сведения за личните му качества и биографичните подробности – всичко това ми създаде усещането за жива връзка с този човек. Няма съмнение, че заслугите му като изследовател на средновековната ни литература (а и изобщо обликът му на много типичен представител на старото поколение руски слависти) са останали неразкрити досега. [...] Успоредно с работата с архивните материали се наложи да започна да чета отново и в по-пълен обхват всичко печатано, което засяга пряко или косвено Константин Преславски. Мисля, че постъпих правилно, още повече че се стараех да центрирам всичко около основната тема. В контекста на верижно свързаните едно с друго изследвания, в светлината на известна недостатъчна у нас литература и при наличието на изобилюето от справочни пособия (описи, каталози енциклопедии и т.н.) се очертаха не само основните проблеми на плановата ми работа, но до голяма степен и картината на руската филологическа мисъл преди едно столетие в отношението ѝ към старата българска литература. Нека ми бъде позволено във връзка с това да споделя с Вас освен приятните си изживявания и една тревога –

¹⁶ Динеков, П. *Рецензия за к.ф.н. Лиляна Борисова Грашева, участничка в конкурса за ст.н.с. II ст.*, л. 6.

¹⁷ Писмо от 12 март 1971 – ЦДА, ф. 1987К, оп. 1, а.е. 3474.

¹⁸ Старобългарска литература. Изследвания и материали, 1 (1971), № 1, с. 33–51.

¹⁹ Вж. по-подробно у Стойкова, А. *За Лиляна Грашева...*, с. 116–117.

измъчва ме мисълта, че днешната наша наука няма достатъчно сили, за да защити на съвременен равнище себе си и доброжелателството на руските слависти от миналия век. [...] Много внимателно се запознах с една по-особена серия от изследвания, посветени на самия ръкопис Син. 262²⁰ и на съпоставката му с друг подобен – т.нар. Чудовски 12. Особено интересни са две статии от най-ново време. Авторката е Вера Голышенко. Не можах да поговоря с нея, защото беше в отпуск, но ще я намеря непременно на връщане, тъй като смятам да остана няколко дни в Москва преди заминаването. За да приключа с този въпрос, ще добавя още, че ми провървя в намирането на отделни беседи на Константин Преславски из руските ръкописи. Досега имам седем, не е изключено да излязат и още²¹.

Макар и да не стига до написване на самостоятелна монография за Константин Преславски, Л. Грашева вгражда познанията си за талантливия старобългарски писател в част от следващите си публикации. За да ги отбележа, се налага да наруша хронологията. Става въпрос за ценната статия „Най-ранното изследване за Константин Преславски (из архива на В. М. Ундолски)“²², поместена скромно в рубриката „Научни съобщения и материали“. Там Л. Грашева публикува останалия в архивите

на Ундолски негов труд „Константин, епископ Болгарский, ученик св. Мефодия Моравского“ (с. 122–130)²³, но едновременно с това разкрива постиженията на руския учен „както в извороведчески, така и в литературно-исторически смисъл“, и методологията му на работа. Втората статия „Константин Преславски“ е предназначена за Кирило-Методиевската енциклопедия, но определено носи познанието и зрелостта на сериозно научно проучване, като едновременно с това е изчерпателна и от библиографска гледна точка²⁴.

70-те и 80-те години на ХХ в. са много активен период за Л. Грашева и за да характеризирам нейната научна работа, ще цитирам собствените ѝ наблюдения за научното дело на В. Ундолски: „Ундолски не успява да доведе докрай така желаното издание, както впрочем и Климентовото. Обикновено се твърди, че причините за това са неизвестни. Всъщност не е трудно да се установи, че в случая изиграват неблагоприятна роля няколко обстоятелства. На първо място може би трябва да се постави огромната натовареност на Ундолски с обемни, времепоглъщащи изследователски начинания – „египетски работи“, както ги нарича В. О. Ключевски. От една страна, те изграждат неговата ерудиция и му създават авторитет, от друга обаче, разсредоточават усилията му“²⁵. Ще си послужи с два често из-

²⁰ Става въпрос за най-стария препис на *Учителното евангелие* от втората половина на XII в., който се съхранява в Държавния исторически музей в Москва (ГИМ) под сигнатура Син. 262.

²¹ Писмо от 12 март 1971 – ЦДА, ф. 1987К, оп. 1, а.е. 3474.

²² Старобългарска литература, 17 (1985) (Посвещава се на 1100-годишнината от смъртта на славяния първоучител Методий), с. 117–130.

²³ Архивът на Ундолски се съхранява в Руската държавна библиотека в Москва (ф. 704), а въпросният текст, озаглавен „Константин, епископ Болгарский, ученик Мефодия Моравского“ – в а.е. 1395.

²⁴ Грашева, Л. *Константин Преславски*. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2 (И–О). София, 1995, с. 426–440.

²⁵ Грашева, Л. *Най-ранното изследване за Константин Преславски...*, с. 120.

ползвани от Л. Грашева глагола, които разкриват нейната психологическа нагласа към работата изобщо, за да обобща, че по много сходен на Ундолски начин тя *се разсредоточаваше и съсредоточаваше* едновременно, но всяка задача, с която се заемаше, успяваше да превърне в забележителна, зареждайки я със своята индивидуална позитивна творческа енергия.

Така през 1973 г. заедно с П. Динеков Л. Грашева участва в полагане на основите на дисциплината Старобългарска литература (първоначално обединена с Българската възрожденска литература) в Пловдивския университет. В посочената година в него са разкрити двете нови специалности Българска и Руска филология (без обаче още да е изградена структурата на самостоятелен Факултет по славистика) и е необходимо да се предаде градивният дидактически опит на вече утвърдените специалисти. Колегите от Пловдив си спомнят както интересните занятия на Л. Грашева, така и обаятелното ѝ интелектуално и човешко присъствие на катедрата, по време на изпитите и по време на неформалното професионално общуване в продължение на 7 години²⁶.

Пак в областта на дидактиката е участието на Л. Грашева в написването на частта за старобългарската литература (до Търновска книжовна школа) в общообразователния учебник по литература за VIII клас²⁷. На 52 страници (41–93) тя разработва следните теми: Начало,

развитие и характер на старобългарската литература; Основни периоди в историята на старобългарската литература; Константин-Кирил Философ и Методий; Златният век на българската литература; Климент Охридски; Константин Преславски; Йоан Екзарх; Черноризец Храбър; Апокрифи; Старобългарски разкази и повести. Помня този учебник от средношколските си години, пазя го в библиотеката си и наскоро отново го прегледах, за да го преосмисля от сегашната си позиция на старобългарист. Не само от сантимент мога и днес да кажа, че да превърнеш средновековните текстове и натрупаното научно познание в отделни „учебни единици“ е истинско изкуство, което Л. Грашева е умеела – структурно и съдържателно. Това впечатление се допълва от приложените към всяка тема „Въпроси и задачи“, а не на последно място и от участието ѝ във формирането на христоматийната част на учебника (с. 9–40).

Наред с дидактическата работа намирам за необходимо да спомена накратко и радиобеседите (общо 28), подготвени и изнесени от Л. Грашева в програмата „Знание“ на Българското национално радио през 1979 г. Такива беседи по същото време подготвят Светлина Николова и Климентина Иванова, а общото заглавие на рубриката, в която те участват, се нарича „Старобългарски страници“. Сега се палят 7 ленти, на които може да се чуе гласът на Л. Грашева²⁸. По думите на П. Динеков нейните радиобеседи са „подредени хроно-

²⁶ Николова, Ю. *Похвално слово за първия преподавател по старобългарска литература в Пловдивския университет...*, с. 4–5.

²⁷ Драгова, Н., Л. Грашева, Г. Данчев, А. Михайлова, М. Михайлова. *Литература. Учебник-христоматия за осми клас на единното средно политехниче-*

ско училище. София, 1980, с. 41–93 (2. прераб. изд. – 1983; 3. изд. – 1985).

²⁸ Изказвам специална благодарност на г-жа Венета Гаврилова – журналист от програмата „Христо Ботев“ на БНР, която беше така любезна да направи необходимите ми справки.

логически и тематично, представят цялостен популярен курс по старобългарска литература²⁹. За тези беседи споменава след години и проф. Ю. Николова в посочената вече публикация³⁰.

Тези три направления в професионалната дейност на Л. Грашева могат да се обединят чрез определението *адаптация на научните достижения*.

Един от значителните успехи на Л. Грашева от същия период е подготовката на том 2 от поредицата „Стара българска литература“, който включва средновековните български риторически произведения от IX до XVIII в. в превод на новобългарски език³¹. П. Динеков определя книгата като „първа антология на старобългарската ораторска проза у нас“ и като „едно от най-интересните издания в областта на старобългарската литература през последните години“³², обръща внимание на обширните бележки към всяка творба, посочвайки, че техният обем е общо 89 печатни страници (от с. 301 до с. 391). Структурата на всяка една от книгите на поредицата е методологически единна: въвеждаща студия; жанрова и хронологична подредба на средновековните съчинения и обяснителни бележки към тях³³ и подготовеният от Л. Грашева том 2 не пра-

²⁹ Динеков, П. *Рецензия за к.ф.н. Лиляна Борисова Грашева, участничка в конкурса за ст.н.с. II ст. ...*, л. 10.

³⁰ Николова, Ю. *Похвално слово за първия преподавател по старобългарска литература в Пловдивския университет...*, с. 4.

³¹ *Стара българска литература*. Т. 2. Ораторска проза. Съставителство и редакция Лиляна Грашева. София, 1982.

³² Динеков, П. *Рецензия за к.ф.н. Лиляна Борисова Грашева, участничка в конкурса за ст.н.с. II ст. ...*, л. 7.

³³ Така са изградени том 1 – *Апокрифи* (1981), том 3 – *Исторически съчинения*

ви изключение. Необходимо е специално да се подчертае въведението „Преглед върху старобългарската ораторска проза“ (с. 5–23), в което изследователката изяснява няколко важни особености на този средновековен дял: 1. Старобългарската ораторска проза „не се изчерпва с оригиналните приноси на българските автори“ и към нея трябва да се причисли и „значителната по обем литература, преведена от гръцки език“ (с. 5); 2. „Преводна, компилирана или оригинална, старобългарската ораторска проза заема решително първото място в йерархията на творбите, които осъществяват прочутата културно-историческа мисия на средновековна България извън собствените ѝ граници“; 3. „Много съществено е и още едно обстоятелство: промените, които настъпват в ораторската проза, засягат облика на цялата литература“ (с. 6). Нататък Л. Грашева се спира на отделни автори и произведения, разглеждайки ги в контекста на съответната епоха. По-важното е, че в следващите десетилетия посочените от нея основни особености се потвърждават от проучванията на редица български изследователи на средновековната ни книжнина.

Трябва да се обърне специално внимание на участието на Л. Грашева като автор в том 3 на обзорната поредица „Бележити българи“³⁴, в 3-томния „Речник на българската литература“³⁵,

(1983), том 4 – *Житиеписни творби* (1986), и том 5 – *Естествознание* (1992).

³⁴ Владислав Граматик и Поп Пейо. – В: *Бележити българи*. Т. 3. София, 1969, с. 35–43, 51–58.

³⁵ *Речник на българската литература*. Т. 1 (А–Д). София, 1976; Т. 2 (Е–О). София, 1977; Т. 3 (П–Я). София, 1982.

в „Кратка българска енциклопедия“³⁶ и в „Енциклопедия на България“³⁷, които ѝ дават възможност да изгради необходимите за този синтетичен научен жанр умения. Днешната оценка, че тези издания отразяват един преодолян етап в българската историография и литературознание, е категорична. Наред с това се подчертават и техните позитиви – например за Речника на българската литература се казва, че „изданието не е изгубило общообразователната и познавателната си стойност, особено за старата българска литература“³⁸. В него между имената на авторитетни и утвърдени медиевисти, каквито са Болю Ст. Ангелов, К. Куев, Христо Кодов, Маню Стоянов, Ив. Дуйчев, Александър Милев, П. Динев, се нареждат и имена от по-новата генерация български учени, между които е Л. Грашева. Участието ѝ се отличава с 31 авторски статии. Ще си позволя да ги посоча: в том 1 – Богомилска книжнина (110–112), Българска хроника (158), Гадателни книги (243–245), Георги Хировоск (256–257), Граматически съчинения в средновековната литература (279–281), Димитър Хоматиан (355–356), Докс (Дукс) Черноризец (369–37); в том 2 – „Поп Еремия (21–22), Исая Серски (109–110), Килифаревско книжовно средище (200–201), Митрополит Киприян (202–204), Лондонско евангелие (316–317), Манасиева хроника (328–330), Кирил Мирчев (383–384), Младен Мали (399), Наум Охридски (428–429), Охридска кни-

жовна школа (482–483), и в том 3 – Панагюрски сборник (25–26), Поп Пейо (42–44), Донка Петканова-Тотева (63–64), Поп Петър от Мирково (76–77), Похвално слово (124–128), Преславска книжовна школа (135–137), Разказ за зографските мъченици (177), „Сокол“. „Сборник от разни списания за прочитане. За учебните заведения“, издаден в Букурещ през 1875 г. от Л. Каравелов (321–322), Софийска книжовна школа (324–325), Стефан Ловешки (365–366), Теодосий Търновски (442–444), Търновска книжовна школа (477–479), Ученици на Кирил и Методий (486–488), Физиолог (492–493).

Определено може да се твърди, че работата за речници и енциклопедии трасира пътя за най-мощната задача, която за Л. Грашева с годините ще се превърне в централна – „Кирило-Методиевската енциклопедия“. Идеята за този голям изследователски и издателски проект възниква в Секцията за българска литература след Освобождението и датира от 1970 г. Това е академичното звено, в което са обсъдени и приети списъкът на рубриците (т.нар. тогава Словник), подготвен от водещи български медиевисти: Кирил Мирчев, Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов, К. Куев³⁹; обемът и начинът на осъществяване. В началото Словникът наброява 950 заглавия; изданието е замислено в три тома; а за осъществяването му са привлечени само български изследователи от различните хуманитарни институти на БАН, от университетите, Археографската комисия на НБКМ и в сътрудничество със служба „Българска енцикло-

³⁶ 5-томна академична енциклопедия, издавана в периода между 1963 и 1969 г.

³⁷ 7-томна академична енциклопедия, издавана в периода между 1978 и 1996 г.

³⁸ Чернокожев, В. *Речник на българската литература*. – В: 60 години Институт за литература. Юбилеен сборник. 1948–2008. София, 2009, с. 103.

³⁹ Грашева, Л. *Кирило-Методиевска енциклопедия*. – В: 60 години Институт за литература. Юбилеен сборник. 1948–2008. София, 2009, с. 105.

педия при БАН⁴⁰. Предвидено е трите тома да се работят едновременно, за да може да бъдат съобразени с най-новите проучвания и най-новата литература, и да излязат до 1980–1981 г. На този първи етап Л. Грашева е определена за секретар на редакционния проект. Реалните стъпки за осъществяването на Енциклопедията обаче са предприети през април 1977 г., като към тогавашния момент са вече готови 120 рубрики⁴⁰.

Този сериозен и отговорен проект е „първият енциклопедичен труд в българската, славянската и световната наука“⁴¹ и като такъв изисква своето изследователско и технологично време. Може само да си представим през какви етапи е преминавала работата. Предаден за печат в края на 1982 г., първият том (А–З) на Кирило-Методиевската енциклопедия излиза през 1985 г. Негов главен редактор е П. Динеков, а редакторите на тома са Л. Грашева и Св. Николова. Съдържа 240 статии на общо 740 страници и се отличава с много добра полиграфия. Вторият том (И–О) е подготвен през май 1990 г., но излиза от печат едва през 1995 г., като е белязан от два повратни момента: през 1989 г. България влиза в трудния период на политически и социални трансформации, а в началото на 1992-ра умира акад. Динеков – двигателят на изданието. Напълно е било възможно, подобно на други до-

бри издателски проекти, и Кирило-Методиевската енциклопедия да не бъде продължена и да угасне. Главен редактор на том 2 е акад. Динеков, но работата е завършена докрай благодарение на усилията на редакторите Л. Грашева, Св. Николова, Климентина Иванова и Стефан Кожухаров. Томът обема вече 911 страници и спазва полиграфическия модел на предходния, но редица детайли бележат известни трудности (като разнородната хартия на някои от колите, различното издателство – не това на Българската академия на науките, а Университетското издателство „Св. Климент Охридски“). Самите статии обаче са написани с научна вещина, а библиографията е актуализирана поетапно в процеса на подготовката на тома. Изложените тук подробности не са формална статистика, макар и да се сторят на някои читатели такива. Мисля, че те са показател за отлична научно-издателска дисциплина и завършването на Кирило-Методиевската енциклопедия до 2003 г. е доказателство за това. С годините обаче редакторският екип, съставен от Екатерина Дограмаджиева, Кл. Иванова, Ст. Кожухаров, Св. Николова и Ана Стойкова, подлага на обновяване някои от първоначалните замисли. Те обясняват това по следния начин: „Ето защо при подготовката на третия том редакторите си поставиха за цел да обогатят максимално, доколкото е приемливо за справочно издание, съдържанието на статиите, и особено библиографията към тях. Тази по същество нова тенденция отговаря на стремежа не само да бъде предоставена на читателите начална и основна информация за явленията, проблематиката и изследователите на Кирило-Методиевото дело, но и да бъдат изложени всички аспекти на даден въпрос в съответствие с най-новото състояние на на-

⁴⁰ Динеков, П. *Кирило-Методиевска енциклопедия*. – В: ЦДА–София, ф. 1987К, оп. 1, а.е. 2543, л. 1–3 (машинопис, в началото със синьо мастило Динеков е написал: В Отдела на ЦК. Април 1977 г.).

⁴¹ Динеков, П. *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 1, 1984, 760 с. Главен редактор – П. Динеков; Редактори – Л. Грашева и Св. Николова. – В: ЦДА–София, ф. 1987К, оп. 1, а.е. 2543, л. 18–20 (машинопис и ръкопис).

учните изследвания. Осъществяването на идеята доведе до значително увеличаване на обема на третия том и се наложи материалът да бъде разделен на две части – т. 3 (П–С) и т. 4 (Т–Я и Допълнение)⁴². Главен редактор и на двата тома е Л. Грашева. И тук трябва да бъдат подчертани нейните заслуги: успешно да поеме отговорното главно редакторство; да осъществи приемствеността между поколенията, като даде възможност в проекта да се включи следващото попълнение в българската медиевистика; да следи както за високото качество на отделните рубрики, но и за обединяването им в съвзвучна стилистика без загуба на индивидуалния почерк на всеки автор. Безспорно може да се заяви, че Л. Грашева издържа на това напрежение, запазвайки необходимия баланс във всяко едно отношение. Имаше време, когато с приближаването на новото хилядолетие се чуваша гласове, че този проект е излишен и принципно остарял по вид, форма и съдържание. Нямам за цел да коментирам подобни изказвания, само ще кажа, че вече повече от две десетилетия след окончателното завършване на Кирило-Методиевската енциклопедия тя продължава да бъде верен ориентир, продължава да се цитира от наши и чужди изследователи и авторитетът ѝ не е намалал. Мисля, че всички днес са наясно, че усилията на Л. Грашева са напълно оправдани и че тя успя да изведе докрай този грандиозен проект⁴³. По-

следния по време обобщителен текст, свързан с Енциклопедията, Л. Грашева представи като доклад със заглавие „Кирило-Методиевска енциклопедия – цели и резултати“ на Юбилейната конференция „Литературознанието като отговорност“, проведена през 2008 г.⁴⁴

Не е без значение, че освен редактор Л. Грашева е също автор на общо 20 рубрики в Кирило-Методиевската енциклопедия, както следва: в том 1 – Иван Гошев (516–519), Презвитер Григорий (543–545), Петър Динев (585–587), Енгелс Зиков (720–722); в том 2 – Поп Йеремия (146–150); Презвитер Йоан (150–153), Константин Преславски (426–440), Александър Василевич Михайлов (702–706); в том 3 – Донка Петканова (128–131), Евгений Вячеславович Петухов (136–138), Георги Попов (212–215), Похвално слово за Кирил (232–235), Похвално слово за Кирил и Методий (235–239), Преславско книжовно средище – в съавторство с Татяна Славова (312–327), Седмочисленици (576–580); том 4 – Вукол Михайлович Ундошки (222–227), Ученици на Кирил и Методий (248–255), Черноризец Храбър (497–505), Славия Бърлиева (628–630), Петар Илиевски (697–701).

Четейки ги, имаме още едно доказателство, че Л. Грашева – познавачката на литературните жанрове, работеше с еднакво усърдие във всички полета на научните жанрове. Без да размива границите на справочните изисквания, някои от тях тя изгради като истински на-

⁴² *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 3 (П–С). София, 2003 г., с. 5.

⁴³ Това подчертаха и колегите, които публикуваха материали, посветени на Л. Грашева in memoriam: Ст о й к о в а, А. *Лиляна Грашева (1936–2021)*. – Старобългарска литература, 63–64 (2021), с. 397–400;

Кузидова, Ир. *In memoriam. Лиляна Грашева (1936–2021)*. – *Българистика/Vulgarica*, 2021, № 43, с. 151–153.

⁴⁴ По-късно той излезе като: Г р а ш е в а, Л. *Кирило-Методиевска енциклопедия*. – В: 60 години Институт за литература. Юбилеен сборник. 1948–2008. София, 2009, с. 103–106.

учни статии. Същото може да се каже и за рецензиите за книги и портретите на съвременни учени. Между тях ще посоча: „Ново изследване за Черноризец Храбър“ – рецензия за книгата на К. Куев⁴⁵; „Старосръбските произведения за княз Лазар и Косовската битка и някои въпроси на средновековната поезика“⁴⁶ – рецензия за книгата на Джордже Трифунович „Српски средновековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју“ (Крушевац, 1968); „Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили“ от Д. С. Лихачов. Ленинград: Наука, 1973⁴⁷ – рецензия за книгата на Д. С. Лихачов; „Старобългарската литература в изследванията на Енгелс Зиков. По случай 50 г. от рождението му“⁴⁸; „Старобългарската литература през погледа на проф. Рикардо Пикио“⁴⁹; „Виден изследовател на старобългарската литература. Акад. Петър Динеков на 60 години“⁵⁰; „Йордан Иванов. По случай сто години от рождението му. (1872–1972)“⁵¹; съвместно с Георги Попов „Стефан Кожухаров на 60 години“⁵² и др.

Накрая, но не по важност, искам да отбележа и всеотдайната работа на Л. Грашева за подготовката на списание „Старобългарска литература“ от самото му начало – от 1971 г., като в периода 2005–2011 тя беше негов главен ре-

дактор⁵³. Помня с какво чувство за отговорност и внимание тя предаде щафетата на следващите редактори – на А. Стойкова като главен редактор и на Мая Петрова-Танева като един от членовете на редколегията.

Л. Грашева многократно бе доказала във времето, че може да работи в екип – освен в споменатите вече общи издания, на които бе съредатор и редактор, ще посоча: алманаха „Кирило-Методиевски страници“ (София, 1983), където поделя съставителството и редакторството със Св. Николова и Илия Пехливанов; също и юбилейния сборник „60 години Институт за литература“, за който работи съвместно с Иван Сарандев, Вихрен Чернокожев, Петър Велчев и Йонка Найденова. Сборникът „Старобългарско книжовно наследство“ през 2002 г. тя подготви сама, но обедини в него статии на 18 изтъкнати български медиевисти – статии, които вече са били публикувани, но които, събрани заедно, дадоха лицето на нашата старобългаристика през последните 40 години. Искам специално да подчертая участието на Л. Грашева в редколегията на няколко тома от поредицата „Кирило-Методиевски студии“, издавана от Кирило-Методиевския научен център: книга 3 (1986)⁵⁴,

⁴⁵ Литературна мисъл, 12 (1968), № 1, с. 138–142.

⁴⁶ Литературна мисъл, 14 (1970), № 3, с. 150–155.

⁴⁷ Литературна мисъл, 18 (1974), № 1, с. 140–145.

⁴⁸ Старобългарска литература, 15 (1984), с. 161–164.

⁴⁹ Кръгзор, 1984, № 1, с. 223–229.

⁵⁰ Пламък, 14 (1970), № 20, с. 44–47.

⁵¹ Родна реч, 16 (1972), № 4, с. 62–66.

⁵² Palaeobulgarica, 18 (1994), № 4, с. 119–124.

⁵³ Вж. Г р а ш е в а, Л. *Старобългарска литература*. – В: 60 години Институт за литература. Юбилеен сборник. 1948–2008. София, 2009, с. 85–87.

⁵⁴ Кн. 3 съдържа докладите от два международни научни форума, затова е поделена на два дяла: Извори за живота и делото на Кирил и Методий и Описание на славянското ръкописно наследство и ролята на манастирите в културната история на Балканските народи. Ред. колегия Л. Грашева, П. Динеков (отг. ред.), Д. Мирчева, Св. Николова (отг. секретар).

кн. 18 (2009)⁵⁵; кн. 22 (2013)⁵⁶ като отговорен редактор и кн. 23 (2014)⁵⁷.

Както се вижда, чрез нейната научна редакторска дисциплина бяха подготвени и издадени редица колективни и индивидуални монографии. Щастливци са тези, които са били редактирани от нейната внимателна ръка – правеше го с много уважение към авторския труд. Имаше, разбира се, и случаи, в които

Л. Грашева отклоняваше отправена ѝ молба за редакторство – правеше това любезно, но твърдо, защото имаше своята мотивация.

Такава беше Лиляна Грашева.
Светла да е паметта ѝ!

17 април 2022 – Цветница
София

*Мая Иванова,
Кирило-Методиевски научен център –
Българска академия на науките*

⁵⁵ Кн. 18 носи заглавие „Средновековието в огледалото на един филолог“ и представлява сборник със статии в чест на Светлина Николова. Ред. колегия Сл. Бърлиева (отг. ред.), Л. Грашева, Ек. Дограмаджиева, Т. Славова, Г. Филипова (отг. секретар).

⁵⁶ Кн. 22 е монография: И в а н о в а, М. *Текстологически проблеми в Пространното житие на Константин-Кирил Философ* (= Кирило-Методиевски извори. Т. 1). Ред. колегия Л. Грашева (отг. редактор), Св. Николова, Кл. Иванова, Сл. Бърлиева, Г. Филипова.

⁵⁷ Кн. 23: М и р ч е в а, Б. *Опис на преписите на славянските извори за Кирил и Методий и техните ученици* (= Кирило-Методиевски извори. Т. 2). Ред. колегия Св. Николова (отг. редактор), Сл. Бърлиева, Кл. Иванова, Л. Грашева, М. Евтимова (секретар).